

সপ্তম অধ্যায়

নিয়োগ : বৃদ্ধি, অনানুষ্ঠানিকীকৰণ আৰু অন্যান্য বিষয় (EMPLOYMENT : GROWTH, INFORMATION AND OTHER ISSUES)

এই অধ্যায়টো পঢ়াৰ পিছত, ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে—

- নিয়োগ সম্পৰ্কীয় কিছুমান প্ৰাথমিক ধাৰণা যেনে— আৰ্থিক কাম-কাজ, শ্ৰমিক, শ্ৰম বাহিনী, কৰ্মহীনতা, ইত্যাদিবোৰ বুজি পাব।
- বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত ভিন্ন প্ৰকাৰৰ আৰ্থিক কাম-কাজত পুৰুষ আৰু মহিলাৰ অংশ গ্ৰহণৰ প্ৰকৃতি বুজি পাব।
- কৰ্মহীনতাৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰৰ বিষয়ে জানিব।
- চৰকাৰে দেশৰ বিভিন্ন খণ্ড আৰু বিভিন্ন অঞ্চলত কিদৰে নিয়োগ সৃষ্টিৰ সুবিধা আগবঢ়াইছে, সেই সম্বন্ধে বুজ ল'ব পাৰিব।

মই যন্ত্ৰপাতিৰ বিৰোধিতা নকৰোঁ, কিন্তু যন্ত্ৰপাতিৰ প্ৰতি থকা মানুহৰ দুৰ্বলতাৰ বিৰোধিতা কৰোঁ। তেওঁলোকৰ শ্ৰম-সঞ্চয়কাৰী যন্ত্ৰপাতিৰ প্ৰতি থকা দুৰ্বলতাৰ বিৰোধিতা কৰোঁ। হেজাৰ হেজাৰ জনক কৰ্মহীন কৰি মুক্ত ৰাজপথত ভোকত মৃত্যুবৰণ কৰিবলৈ এৰি দিয়ালৈকে মানুহে শ্ৰম সঞ্চয় কৰিব.....

—মহাত্মা গান্ধী

(What I object to, is the 'craze' for machinery, not machinery as such. The craze is for what they call labour-saving machinery. Men go on 'saving labour' till thousands are without work and thrown on the open streets to die of starvation...

—Mahatma Gandhi)

7.1 সূচনা (Introduction) :

মানুহে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ কাম কৰে। খেতিপথাৰ, কাৰখানা, বেংক, দোকান আৰু অন্যান্য বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত মানুহে কাম কৰে। আকৌ, কিছুমান মানুহে ঘৰতো কাম কৰে। নিজৰ ঘৰত বহি মানুহে বোৱা-কটা, ফিটা চিলোৱা অথবা অন্যান্য হস্তশিল্প জাতীয় পৰম্পৰাগত কামবোৰেই যে কৰে এনে নহয়। এইবোৰৰ উপৰিও বিভিন্ন আধুনিক কাম যেনে, তথ্য-প্ৰযুক্তি উদ্যোগত প্ৰগ্ৰেমিং (Programming) প্ৰস্তুত কৰা ইত্যাদিবোৰো কৰিব পাৰে।

অতীতত নগৰত অৱস্থিত কাৰখানাবোৰৰ কাম তাত গৈহে কৰিব পৰা গৈছিল। সম্প্ৰতি, আধুনিক প্ৰযুক্তিৰ উন্নতি হোৱাত মানুহে গাঁৱৰ ঘৰত বহিও এনেবোৰ কাম কৰিব পৰা হৈছে। অৰ্থাৎ, কাৰখানালৈ নোযোৱাকৈয়ে কাৰখানা জাত সামগ্ৰী ঘৰতেই তৈয়াৰ কৰিব পৰা হৈছে।

প্ৰশ্ন হয়, মানুহে কিয় কাম কৰে? ব্যক্তি তথা সমাজৰ এজন সদস্য হিচাপে আমাৰ জীৱনত কৰ্মই

চিত্ৰ নং 7.1 : বহুজাতিক নিগমে বিক্ৰী কৰা ফুটবল পঞ্জাৰৰ জলদ্বৰত মহিলাই ঘৰতে বহি তৈয়াৰ কৰি থকা দৃশ্য।

গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। জীয়াই থকাৰ বাবে 'উপাৰ্জন' কৰিবলৈ মানুহে কাম কৰিব লাগে। অৱশ্যে, কিছুমান মানুহে কোনো কাম নকৰাকৈয়ো উত্তৰাধিকাৰ সূত্ৰে মুদ্ৰাৰ অধিকাৰী হ'ব পাৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা মানুহ সম্পূৰ্ণ সন্তুষ্ট হ'ব নোৱাৰে। কোনো কাম কৰিব পাৰিলে মানুহে স্ব-গুৰুত্ব অনুভৱ কৰিব পাৰে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰাই নিজকে অৰ্থপূৰ্ণভাৱে আনৰ

সৈতে জড়িত কৰিব পাৰে। দেশৰ প্ৰতিজন কৰ্মৰত মানুহেই নিজৰ কামৰ জৰিয়তে জাতীয় আয় আৰু দেশৰ বিকাশলৈ অৰিহণা আগবঢ়ায়। এইটোৱেই জীৱিকা 'উপাৰ্জন'ৰ প্ৰকৃত অৰ্থ। আমি কেৱল নিজৰ বাবেই কাম নকৰোঁ। যিসকল আমাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল তেওঁলোকৰ অভাৱ দূৰ কৰাৰ বাবে কাম কৰি আমি কৃতিত্ব অনুভৱ কৰোঁ। আমাৰ জীৱনত কৰ্মৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰিয়েই মহাত্মা গান্ধীয়ে শিক্ষা আৰু শিল্পকে ধৰি বিভিন্ন কৰ্মৰ মাজেৰে প্ৰশিক্ষণৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল।

বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত নিয়োজিত হৈ থকা মানুহৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিলে তেওঁলোকৰ কামসমূহৰ গুণাগুণ আৰু প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰি। তেতিয়া আমাৰ দেশৰ মানৱ সম্পদৰ গুৰুত্ব বুজাৰ লগতে এনে সম্পদৰ পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজনীয়তাও বুজিব পৰা যায়। ইয়ে দেশৰ জাতীয় আয়লৈ বিভিন্ন খণ্ড তথা উদ্যোগে আগবঢ়োৱা অৰিহণাৰ কথা বুজাতো সহায় কৰে। তদুপৰি, দেশৰ উপান্ত শ্ৰেণী, (marginalised section) শিশু-শ্ৰমিক, ইত্যাদিৰ ওপৰত চলি থকা শোষণৰ দৰে সামাজিক সমস্যাবোৰ বিশ্লেষণ কৰাৰ ক্ষেত্ৰতো ই আমাক সহায় কৰে।

7.2 শ্ৰমিক আৰু নিয়োগ (Workers and Employment) :

নিয়োগ বা কৰ্মসংস্থান মানে কি? শ্ৰমিক বুলিলে কি বুজা যায়? যেতিয়া শ্ৰমিক এজনে পথাৰত কাম কৰে, তেতিয়া তেওঁ খাদ্য-শস্য অথবা উদ্যোগৰ বাবে কেঁচা মাল (raw-materials) উৎপাদন কৰে। খেতি পথাৰত উৎপাদিত কপাহ

বস্ত্ৰ-উদ্যোগৰ শক্তি চালিত তাঁতৰ যোগেদি কাপোৰলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। মাল কঢ়িওৱা গাড়ীসমূহৰ দ্বাৰা দ্ৰব্য-সামগ্ৰীবোৰ এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ যায়। আমি সকলোৰে জানো যে এখন দেশত এবছৰত উৎপাদিত সকলোবোৰ বস্ত্ৰ আৰু সেৱাৰ মুদ্ৰা-মূল্যই হৈছে দেশখনৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন (Gross Domestic Product)। আকৌ, দেশৰ ৰপ্তানিৰ (Export) পৰা হোৱা আয় আৰু আমদানিৰ (Import) বাবদ দিবলগীয়া ধনৰ হিচাপ-নিকাচ কৰিলে আমি এক শুদ্ধ উপাৰ্জনৰ (Net earning) তথ্য পাবোঁ। এই উপাৰ্জন যোগাত্মক, (যদিহে আমদানি মূল্যতকৈ ৰপ্তানি মূল্য অধিক হয়) অথবা বিয়োগাত্মক, (যদিহে আমদানি মূল্য ৰপ্তানি মূল্যতকৈ বেছি হয়) অথবা শূন্যৰ সমানো (যদিহে আমদানি মূল্য আৰু ৰপ্তানি মূল্য পৰস্পৰ সমান হয়) হ'ব পাৰে। যেতিয়া বৈদেশিক লেনদেনৰ (foreign transactions) সৈতে এই মূল্য একেলগ (যোগ অথবা বিয়োগ) কৰা হয়, তেতিয়া আমি দেশৰ মুঠ জাতীয় উৎপাদন (Gross National Product) পাবোঁ।

এতিয়া কথা হ'ল, যিবোৰ কৰ্মই মুঠ জাতীয় উৎপাদনলৈ অৰিহণা যোগায়, সেইবোৰকে আৰ্থিক কাম-কাজ বোলা হয়। আৰ্থিক কাম-কাজৰ লগত জড়িত উচ্চ বা নিম্ন যিকোনো অৱস্থানত নিয়োজিত হৈ থকা লোকসকলক শ্ৰমিক (workers) বোলা হয়। কেতিয়াবা শাৰীৰিক দুৰ্বলতা, আঘাত প্ৰাপ্তি, অথবা অন্যান্য দুৰ্ঘটনা, বেয়া বতৰ, উৎসৱ-পাৰ্বণ, সামাজিক বা ধৰ্মীয় উৎসৱ, ইত্যাদি কাৰণত সাময়িকভাৱে কাম নকৰিলেও এনে লোকক শ্ৰমিক

বোলা হয়। বিভিন্ন কামত প্রধান শ্রমিক (Main workers) সকলক সহায় কৰোঁতাসকলকো শ্রমিক বোলা হয়। সাধাৰণতে, নিয়োগ কৰ্তাৰ (employer) পৰা দৰমহা পোৱা সকলকহে আমি শ্রমিক বুলি বুজোঁ। কিন্তু, ই সত্য নহয়। শ্রমিকসকল স্ব-নিয়োজিতও (self employed) হ'ব পাৰে।

ভাৰতত নিয়োগৰ প্ৰকৃতি বহু দিশ যুক্ত। কিছুমান শ্রমিক গোটেই বছৰজুৰি আৰু কিছুমান কেৱল কেইটামান মাহৰ বাবেহে নিয়োজিত হৈ থাকে। বহুতো শ্রমিকে নিজৰ কৰ্মৰ বিনিময়ত উচিত মজুৰি নাপায়। শ্রমিকৰ সংখ্যা নিৰূপণৰ ক্ষেত্ৰত আৰ্থিক কাম-কাজত নিয়োজিত সকলকহে দেশ এখনৰ শ্রমিক বুলি বিবেচনা কৰা হয়। আমাৰ দেশৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰৰ কাম-কাজত, সক্ৰিয়ভাৱে নিয়োজিত লোকৰ সংখ্যা জানিবলৈ তোমালোক নিশ্চয় আগ্ৰহী। 1999-2000 চনৰ তথ্যমতে, ভাৰতত প্ৰায় 400 নিযুত শ্রমিকৰ এটা বিশাল শ্রমিক বাহিনী আছে। যিহেতু আমাৰ দেশৰ সবহভাগ লোকেই গাঁৱত বাস কৰে, সেইবাবে তুলনামূলকভাৱে নগৰতকৈ গাঁৱত শ্রমিকৰ অনুপাত বহুত বেছি। দেশৰ 400 নিযুত শ্রমিকৰ চাৰিভাগৰ তিনিভাগেই গ্ৰামীণ শ্রমিক। আকৌ, শ্রমিকসকলৰ সবহভাগেই পুৰুষ। মুঠ শ্রমিকৰ 70 শতাংশ পুৰুষ আৰু বাকী অংশ হৈছে মহিলা। (লিঙ্গ ভেদে পুৰুষ আৰু মহিলা শ্রমিকসকলৰ লগত শিশু শ্রমিকো একেলগ হৈ আছে)। গাঁও অঞ্চলৰ মুঠ শ্রমিকসকলৰ ভিতৰত মহিলা শ্রমিক এক তৃতীয়াংশ যদিও নগৰ অঞ্চলৰ মুঠ শ্রমিকৰ এক পঞ্চমাংশহে মহিলা। মহিলাসকলে বন্ধাবঢ়া কৰা, পানী অনা,

খৰি সংগ্ৰহ কৰা আৰু খেতি পথাৰৰ কামত অংশ গ্ৰহণ কৰে। এইবোৰ কামৰ বাবে তেওঁলোকক শস্য অথবা মুদ্ৰাৰ ৰূপত মজুৰি দিয়া নহয়; কোনো কোনো সময়ত তেওঁলোকক একোৱেই দিয়া নহয়। সেইবাবে এনে মহিলাসকলক শ্রমিক বুলি কোৱা নহয়। সম্প্ৰতি অৰ্থনীতিবিদসকলে এনে কাম কৰা মহিলাসকলকো শ্রমিক বুলি বিবেচনা কৰিবলৈ যুক্তি দৰ্শাইছে।

নিজে কৰি চোৱা (Work This Out)

- তোমাৰ নিজৰ ঘৰত অথবা প্ৰতিবেশীসকলৰ মাজত নিশ্চয় কাৰিকৰী ডিগ্ৰী বা ডিপ্ল'মা থকা আৰু কাম কৰিবলৈ সময় থকা সত্ত্বেও কাম নকৰা বহুতো মহিলাক লগ পাইছা। তেওঁলোকে কাম নকৰাৰ কাৰণসমূহ সোধা। সেইবোৰৰ তালিকা প্ৰস্তুত কৰা আৰু তেওঁলোক কামলৈ যোৱা উচিতনে, কিয় যোৱা উচিত আৰু কেনেদৰে তেওঁলোকক কামলৈ পঠিয়াব পাৰি সেই সম্বন্ধে শ্ৰেণীত আলোচনা কৰা। কিছুমান সমাজবিজ্ঞানীৰ মতে মহিলাসকলে ঘৰুৱাভাৱে কৰা অথচ বিনিময়ত উপাৰ্জন নকৰা কাম কাজবোৰকো মুঠ জাতীয় উৎপাদনলৈ অৰিহণা যোগোৱা কাম বুলি গণ্য কৰিব লাগে। আৰু সেয়েহে এইবোৰো আৰ্থিক কাম কাজৰ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব লাগে। তোমাৰ মতামত কি?

7.3 নিয়োগ ক্ষেত্ৰত জনসাধাৰণৰ অংশগ্ৰহণ (Participation of People in Employment):

শ্ৰমিক-জনসংখ্যাৰ অনুপাত (worker-population ratio) হৈছে দেশৰ নিয়োগ পৰিস্থিতি বিশ্লেষণৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা এক গুৰুত্বপূৰ্ণ নিৰ্দেশক। এই অনুপাতৰ দ্বাৰা দেশৰ মুঠ বস্তু আৰু সেৱা উৎপাদনত সক্ৰিয়ভাৱে অৰিহণা আগবঢ়োৱা জনসংখ্যাৰ হিচাপ পোৱা যায়। যদিহে এই অনুপাতৰ সংখ্যাটো ডাঙৰ হয়, তেতিয়া বুজিব লাগিব যে দেশৰ উৎপাদনত জড়িত লোকৰ সংখ্যা বেছি। যদিহে এই অনুপাত মধ্যমীয়া অথবা সৰু হয়, তেতিয়া বুজিব লাগিব যে দেশৰ এক বৃহৎ সংখ্যক লোক আৰ্থিক কাৰ্যত প্ৰত্যক্ষভাৱে জড়িত নহয়।

‘জনসংখ্যা’ (population) শব্দটোৰ অৰ্থ নিশ্চয় তোমালোকে নিম্ন শ্ৰেণীতেই শিকি আহিছ। এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত কোনো নিৰ্দিষ্ট স্থানত বসবাস কৰা মানুহৰ সংখ্যাই হৈছে জনসংখ্যা। যদিহে তোমালোক ভাৰতৰ শ্ৰমিক-জনসংখ্যাৰ অনুপাত জানিবলৈ ইচ্ছুক, তেন্তে মুঠ জনসংখ্যাৰে মুঠ শ্ৰমিকৰ সংখ্যাটোক হৰণ কৰা আৰু 100 ৰে পূৰণ কৰা।

7.1 নং তালিকাত আৰ্থিক কাম-কাজত বিভিন্ন স্তৰৰ লোকৰ অংশগ্ৰহণ দেখুওৱা হৈছে। তালিকা মতে, ভাৰতত প্ৰতি 100 জন মানুহৰ মাজত 40 গৰাকীহে (39.5 ক পূৰ্ণসংখ্যালৈ ৰূপান্তৰ কৰি) শ্ৰমিক। নগৰ অঞ্চলত এই অনুপাত হৈছে 34, আনহাতে গাঁও অঞ্চলত এই সংখ্যা হৈছে 42। এনেধৰণৰ বৈষম্য কিয় হয়? গাঁও অঞ্চলৰ মানুহৰ নিয়োগ বজাৰত অংশগ্ৰহণ কৰি উচ্চ উপাৰ্জন কৰিব

পৰাকৈ সম্পদ অতি সীমিত। বেছিভাগ লোকেই স্কুল-কলেজ অথবা প্ৰশিক্ষণ অনুষ্ঠান আদিলৈ নাযায়। যিসকল এনেবোৰ অনুষ্ঠানলৈ যায়, তেওঁলোকেও আধৰুৱা কৈ এৰি আহি শ্ৰমিক-বাহিনীত যোগ দিয়েহি। তাৰ বিপৰীতে, নগৰ অঞ্চলত এক বুজন সংখ্যক লোকে বিভিন্ন শিক্ষানুষ্ঠানত পঢ়িবলৈ সক্ষম হয়। নগৰৰ মানুহৰ নিয়োগৰ বাবেও বহুতো সুবিধা থাকে। নিজৰ অৰ্হতা আৰু কৰ্মকুশলতা (skill) অনুসৰি তেওঁলোকে উপযুক্ত কামৰ অনুসন্ধান কৰে। আৰ্থিক অৱস্থা দুৰ্বল হোৱা বাবে গাঁৱৰ মানুহে কাম নকৰি ঘৰতে বহি থাকিব নোৱাৰে।

তালিকা 7.1 ভাৰতৰ শ্ৰমিক-জনসংখ্যাৰ অনুপাত 1999-2000 চন			
লিংগ	শ্ৰমিক-জনসংখ্যাৰ অনুপাত		
	মুঠ	গাঁও	নগৰ
পুৰুষ	52.7	53.1	51.8
মহিলা	25.4	29.9	13.9
মুঠ	39.5	41.7	33.7

মহিলাৰ তুলনাত পুৰুষ শ্ৰমিকৰ সংখ্যা অধিক। নগৰ অঞ্চলত পুৰুষ আৰু মহিলা শ্ৰমিকৰ সংখ্যাৰ পাৰ্থক্য অধিক। প্ৰতি 100 গৰাকী নগৰীয়া মহিলাৰ মাজত 14 গৰাকীহে আৰ্থিক কাম-কাজত নিয়োজিত হৈ আছে। গাঁও অঞ্চলত প্ৰতি 100 গৰাকী মহিলাৰ ভিতৰত প্ৰায় 30 গৰাকীয়েই নিয়োগ বজাৰত অংশ লোৱা দেখা যায়। প্ৰশ্ন হয়,

মহিলাসকলে, বিশেষকৈ, নগৰীয়া মহিলাসকলে কিয় কাম নকৰে? এনে প্ৰশ্নৰ উত্তৰত দেখা গৈছে যে উচ্চ হাৰত উপাৰ্জন কৰা পুৰুষসকলৰ পৰিয়ালত মহিলাসকলক আৰ্থিক কাম কৰিবলৈ নিৰুৎসাহিত কৰা হয়।

কৰি চোৱা (Work These Out)

- নিয়োগ সম্পৰ্কীয় যিকোনো অধ্যয়নেই শ্ৰমিক-জনসংখ্যাৰ অনুপাত পৰ্যালোচনাৰে আৰম্ভ হয়। কিয়?
- কোনো কোনো সম্প্ৰদায়ৰ ক্ষেত্ৰত পুৰুষ সদস্যসকলে উচ্চ হাৰত উপাৰ্জন নকৰিলেও মহিলাসকলক কামলৈ যাবলৈ দিয়া নহয়। কিয়?

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰি অহাৰ দৰে মহিলাসকলে ঘৰুৱাভাৱে দৈনন্দিন কৰি থকা কামবোৰৰ বেছি অংশই উৎপাদনশীল কাম (productive work) বুলি ধৰা নহয়। আৰ্থিক কাৰ্যৰ এনে ঠেক সংজ্ঞাৰ বাবেই মহিলাসকলে কৰা কামবোৰ বিবেচনা কৰা নহয়। ফলস্বৰূপে, দেশত মহিলা শ্ৰমিকৰ সংখ্যা প্ৰকৃত সংখ্যাতকৈ কম হয়। ঘৰখনত অথবা খেতি পথাৰত সক্ৰিয়ভাৱে অথচ উপাৰ্জনহীন ভাৱে কৰি থকা মহিলাসকলৰ কামৰ বিষয়ে চিন্তা কৰাচোন। যিহেতু তেওঁলোকে ঘৰখন সুচাৰুৰূপে ৰখাত আৰু খেতি পথাৰতো শ্ৰম দান কৰে, তেনে

মহিলাসকলৰ সংখ্যা দেশৰ মুঠ শ্ৰমিকৰ সংখ্যাৰ সৈতে যোগ দিয়াটো উচিত বুলি নাভাবানে?

7.4 স্ব-নিয়োজিত আৰু ভাৰতীয়া শ্ৰমিক (Self-Employed and Hired Workers):

শ্ৰমিক-জনসংখ্যা অনুপাতৰ দ্বাৰা দেশত শ্ৰমিকসকলৰ সামাজিক মৰ্যাদা অথবা কৰ্মস্থানৰ পৰিৱেশৰ বিষয়ে কিবা জানিব পাৰিনে? কোনো এটা প্ৰতিষ্ঠানত শ্ৰমিক সকলে কেনে মৰ্যাদাৰে কাম কৰে সেইটো জানিলে এটা দিশ উন্মোচিত হয়— দেশ এখনৰ নিয়োগৰ গুণাগুণ। লগতে কোনো এজন শ্ৰমিকৰ নিজৰ কৰ্ম, প্ৰতিষ্ঠানটোৰ কৰ্তৃপক্ষ আৰু সহকৰ্মীসকলৰ সৈতে থকা সম্পৰ্কৰ বিষয়েও জানিব পৰা যায়।

নিৰ্মাণ উদ্যোগৰ তিনিজন শ্ৰমিকলৈ লক্ষ্য কৰোঁহক— এজন চিমেন্টৰ দোকানী, এজন নিৰ্মাণ কাৰ্যত জড়িত কৰ্মী আৰু তৃতীয়জন এটা কোম্পানীৰ নিৰ্মাণ বিষয়ক অভিযন্তা। যিহেতু,

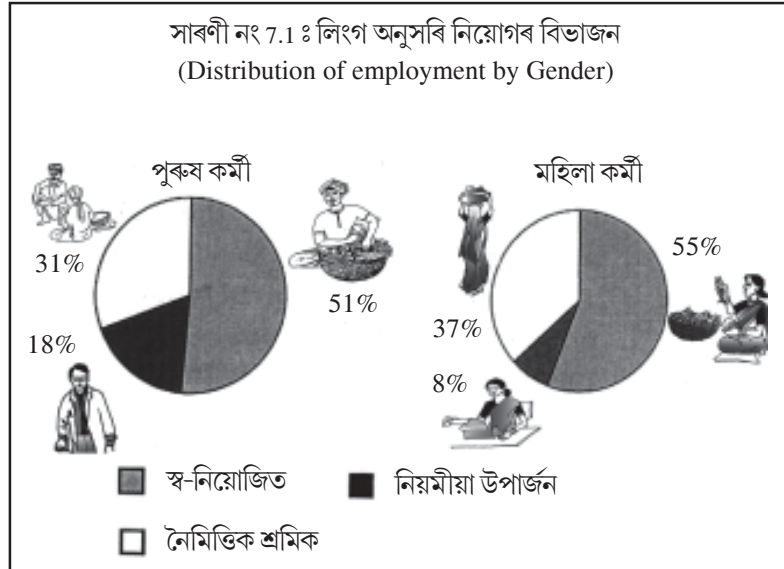

চিত্ৰ নং 7.2 : ইটা প্ৰস্তুতকৰণ, এক নৈমিত্তিক কৰ্মসংস্থান
(Brick-making : a form of casual work)

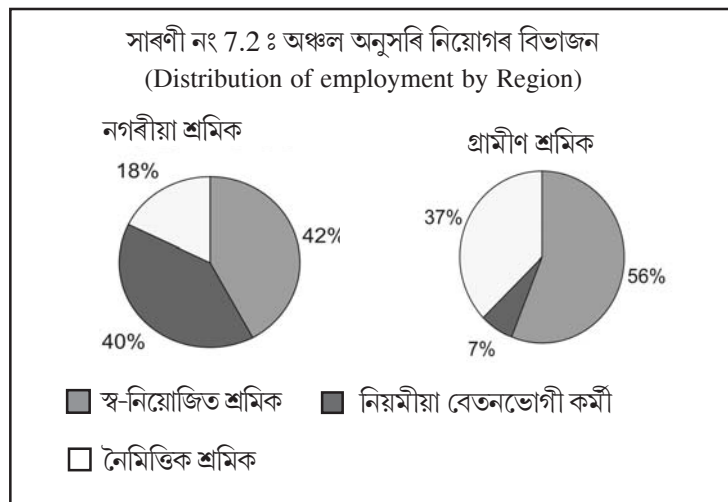

তেওঁলোকৰ কৰ্মমৰ্যাদা পৃথক পৃথক, সেইবাবে তেওঁলোকৰ পদবীৰ নামো পৃথক। যিসকল শ্ৰমিক কোনো উদ্যোগ বা প্রতিষ্ঠানৰ স্বত্বাধিকাৰী বা এনে প্রতিষ্ঠান চলায়, সেইসকলক স্ব-নিয়োজিত শ্ৰমিক বুলি কোৱা হয়। ওপৰৰ উদাহৰণটোত উল্লেখ কৰা চিমেণ্টৰ দোকানীজন স্ব-নিয়োজিত। ভাৰতৰ শ্ৰমিকসকলৰ আধাতকৈও

বেছি এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত। নিৰ্মাণ কাৰ্যত কাম কৰা লোকসকল নৈমিত্তিক শ্ৰমিক (casual wage labourer)। ভাৰতৰ শ্ৰমিকসকলৰ 33 শতাংশই এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত। এনে শ্ৰমিকসকলে সাময়িকভাৱে আনৰ মালিকানাধীন প্রতিষ্ঠানত কাম কৰে আৰু তাৰ বাবে পাৰিশ্ৰমিক বা মজুৰি পায়। ওপৰত উল্লেখ কৰা নিৰ্মাণ কোম্পানীৰ অভিযন্তা গৰাকীৰ দৰে কৰ্মীৰ সংখ্যা হৈছে ভাৰতৰ মুঠ শ্ৰমিকৰ 15 শতাংশ। যেতিয়া কোনো শ্ৰমিকে যিকোনো উদ্যোগ বা প্রতিষ্ঠানত নিয়মিত ৰূপত নিযুক্তি আৰু দৰমহা বা মজুৰি পায়, তেনে শ্ৰমিকক নিয়মীয়া বেতনভোগী কৰ্মী (regular salaried employers) বোলা হয়।

7.1 নং সাৰণীলৈ চোৱা। ইয়াত দেখুওৱাৰ দৰে পুৰুষ আৰু মহিলা উভয় কৰ্মীয়েই 50 শতাংশতকৈও অধিক লোকৰ জীৱিকাৰ প্ৰধান উৎস হৈছে স্ব-নিয়োজন। ইয়াৰ পিছতেই সাময়িক মজুৰি প্ৰাপ্ত নিয়োজন ক্ষেত্ৰখন আছে (31 শতাংশ

নিজে কৰি চোৱা (Work These Out)

➤ সাধাৰণতে নিয়মীয়াকৈ বা সাময়িকভাৱে দৰমহা পোৱা কৃষি বনুৱা, কাৰখানাৰ শ্ৰমিক, বেংক বা অন্যান্য কাৰ্যালয়ৰ সহায়ক আদিবোৰকেই আমি শ্ৰমিক বুলি ভাবোঁ। ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা তোমালোকে নিশ্চয় বুজি পাইছা যে যিসকলে নিজকে বিভিন্ন কামত নিয়োজিত কৰিছে, যেনে, ৰাস্তাৰ দাঁতিৰ পাচলি বিক্ৰেতা, ডাক্তৰ-উকীল-ইঞ্জিনিয়াৰ আদি পেছাদাৰী লোকসকলো শ্ৰমিক। এতিয়া তলত উল্লেখ কৰা বিভিন্ন পদৰ কৰ্মীসকলৰ শ্ৰেণী বাছি উলিওৱা আৰু (i) স্ব-নিয়োজিত, (ii) নিয়মীয়া বেতনভোগী আৰু (iii) নৈমিত্তিক শ্ৰমিকৰ শ্ৰেণীত চিনাক্ত কৰা—

- 1) চেলুনৰ স্বত্বাধিকাৰী
 - 2) দৈনিক ভিত্তিক মজুৰি দিয়া অথচ নিয়মীয়াকৈ নিয়োজিত ধান বনা কলৰ শ্ৰমিক
 - 3) ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ হিচাপ ৰক্ষক
 - 4) ৰাজ্যিক চৰকাৰৰ কাৰ্যালয়ৰ টাইপিষ্ট, যাক দৈনিক ভিত্তিত মাহিলি দৰমহা দিয়া হয়
 - 5) এজন হস্ততাঁত শিপিনী
 - 6) শাক-পাচলিৰ পাইকাৰী বিক্ৰীকেন্দ্ৰত দ্ৰব্য-সামগ্ৰী উঠোৱা-নমোৱা কৰা শ্ৰমিক
 - 7) পেপ্‌চি, কোকাকোলা, মিৰিঙা আদি ঠাণ্ডা পানীয় বিক্ৰী কৰা দোকানৰ স্বত্বাধিকাৰী
 - 8) ব্যক্তিগত চিকিৎসালয়ত বিগত পাঁচবছৰে নিয়মিতভাৱে কাম কৰি মাহিলি দৰমহা পোৱা নাৰ্ছ।
- অৰ্থনীতিবিদসকলৰ মতে এই তিনিওটা শ্ৰেণীৰ ভিতৰত সাময়িক মজুৰি শ্ৰমিকসকল আটাইতকৈ অসুৰক্ষিত। এইসকলক চিনাক্ত কৰা। তেওঁলোক ক'ত আৰু কিয় থাকে চোৱা।
- সাময়িক মজুৰি শ্ৰমিক অথবা নিয়মিত বেতনভোগী কৰ্মীতকৈ স্ব-নিয়োজিত লোকৰ উপাৰ্জন বেছি নে? নিয়োগৰ গুণাগুণৰ কেইটামান অন্যান্য নিৰ্দেশক বিচাৰি উলিওৱা।

পুৰুষ, 37 শতাংশ মহিলা)। নিয়মীয়া দৰমহা পোৱা কামৰ ক্ষেত্ৰত মহিলাসকলৰ তুলনাত পুৰুষৰ সংখ্যা অধিক। পুৰুষ শ্ৰমিকসকলৰ 18 শতাংশৰ বিপৰীতে মহিলা শ্ৰমিকসকলৰ 8 শতাংশহে এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত। এনে কামত পুৰুষৰ সংখ্যা বেছি হোৱাৰ

অন্যতম কাৰণ হ'ব পাৰে ইয়াৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় কৰ্ম কুশলতা। নিয়মিত দৰমহা থকা কামবোৰত বিচৰা ধৰণে কৰ্মকুশলতা আৰু উচ্চ পৰ্যায়ৰ শিক্ষা নথকা বাবে মহিলাসকলৰ অধিকাংশই এনে কামত নিয়োজিত নহয়।

7.2 নম্বৰ সাৰণীত দেখুওৱাৰ দৰে গাঁও আৰু নগৰৰ ভিত্তিত শ্ৰমিকৰ বিভাজন কৰিলে পোৱা যায় যে নগৰ অঞ্চলৰ তুলনাত গাঁও অঞ্চলত স্ব-নিয়োজিত আৰু নৈমিত্তিক শ্ৰমিকৰ সংখ্যা অধিক। নগৰত স্ব-নিয়োজিত আৰু নিয়মীয়া বেতনভোগী লোকৰ সংখ্যা অধিক। গাঁওবোৰত নিজা মাটিত স্বাধীনভাৱে খেতি কৰা লোকৰ সংখ্যা অধিক হোৱা বাবে স্ব-নিয়োজিত শ্ৰমিকৰ অংশ ডাঙৰ হোৱা দেখা যায়। নগৰ অঞ্চলত কামৰ প্ৰকৃতি ভিন্ন ধৰণৰ। এইটো নিশ্চিত যে প্ৰত্যেকেই বিভিন্ন ধৰণৰ কাৰখানা, দোকান আৰু অফিচ চলাব নোৱাৰে। তদুপৰি নগৰ অঞ্চলৰ প্ৰতিষ্ঠানসমূহত নিয়মীয়া ভিত্তিত শ্ৰমিকৰ প্ৰয়োজন।

7.5 ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠান, কাৰখানা আৰু কাৰ্যালয়ত নিয়োগ (Employment in Firms, Factories and Offices) :

দেশ এখনৰ আৰ্থিক উন্নয়ন চলি থকা সময়ত কৃষি আৰু অন্যান্য ক্ষেত্ৰৰ শ্ৰমিকসকলৰ উদ্যোগ আৰু সেৱা খণ্ডলৈ প্ৰব্ৰজন ঘটে। এই প্ৰক্ৰিয়াত শ্ৰমিকসকলৰ গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ প্ৰব্ৰজন ঘটে। পৰিণাম স্বৰূপে অৱশেষত উদ্যোগ খণ্ডতো শ্ৰমিকৰ সংখ্যা হ্ৰাস পায় আৰু সেৱা খণ্ডৰ দ্ৰুত সম্প্ৰসাৰণ হয়। উদ্যোগখণ্ডত শ্ৰমিকসকলৰ বিতৰণৰ দিশলৈ লক্ষ্য কৰি এই পৰিৱৰ্তনৰ কথাটো বুজি পাব পাৰি। সাধাৰণতে মুঠ ৪ টা উদ্যোগিক ভাগত সকলো আৰ্থিক কাম-কাজ ভগোৱা হয়। সেইবোৰ

হৈছে— (1) কৃষি (2) খনি আৰু শিল খনন (3) প্ৰস্তুতকৰণ (4) বিদ্যুৎ, গেছ আৰু পানী যোগান (5) নিৰ্মাণ (6) ব্যৱসায় (7) পৰিবহণ আৰু সংৰক্ষণ (8) সেৱা। এই আটাইবোৰকে সৰলীকৃত কৰি পুনৰ তিনিটা বহল ভাগত ভগোৱা হৈছে— (ক) প্ৰাথমিক খণ্ড (Primary Sector), য'ত (1) আৰু (2) অন্তৰ্ভুক্ত, (খ) গৌণ খণ্ড (Secondary Sector), য'ত (3), (4) আৰু (5) অন্তৰ্ভুক্ত; (গ) সেৱাখণ্ড (Service), য'ত (6), (7) আৰু (8) অন্তৰ্ভুক্ত। 7.2 নং তালিকাত ভাৰতত 1999-2000 চনৰ বিভিন্ন খণ্ডত কৰ্মৰত জনসংখ্যাৰ তথ্য দেখুওৱা হৈছে। ভাৰতৰ বৃদ্ধাংশ শ্ৰমিকৰ বাবে প্ৰাথমিক খণ্ডই হ'ল নিয়োগৰ প্ৰধান উৎস। গৌণ খণ্ডই কেৱলমাত্ৰ 16 শতাংশ শ্ৰমিককহে নিয়োগৰ সুবিধা আগবঢ়ায়। প্ৰায় 24 শতাংশ শ্ৰমিক সেৱাখণ্ডত নিয়োজিত। 7.2 নং তালিকাত দেখুওৱা মতে চাৰি ভাগৰ তিনি ভাগতকৈও অধিক গাঁও অঞ্চলৰ শ্ৰমিক কৃষি, খনি আৰু শিল খনন ক্ষেত্ৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। প্ৰায় 10 শতাংশ গ্ৰামীণ শ্ৰমিক প্ৰস্তুতকৰণ, নিৰ্মাণ আৰু

চিত্ৰ নং 7.3 : সাজ-পোছাকৰ উদ্যোগ : মহিলাসকলৰ নিয়োগৰ বাবে উত্থিত কাৰখানা
(Garment workers : upcoming factory employment for women)

তালিকা 7.2					
শ্রমিকৰ ক্ষেত্ৰীয় বিভাজন 1999-2000 (% হিচাপত)					
ঔদ্যোগিক শ্ৰেণী	বাসস্থলী		লিঙ্গ		মুঠ
	গাঁও	নগৰ	পুৰুষ	মহিলা	
প্ৰাথমিক খণ্ড	76.7	9.6	53.8	75.1	60.4
গৌণ খণ্ড	10.8	31.3	17.6	11.8	15.8
সেৱা খণ্ড	12.5	59.1	28.6	13.1	23.8
মুঠ	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

অন্যান্য খণ্ডসমূহত নিয়োজিত। দেশৰ গাঁও অঞ্চলৰ প্ৰায় 13 শতাংশ শ্ৰমিকক সেৱাখণ্ডই নিযুক্তি আগবঢ়ায়। নগৰ অঞ্চলত মানুহ প্ৰধানকৈ সেৱাখণ্ডত নিয়োজিত আৰু এই অঞ্চলত কৃষি আৰু খনি নিয়োগৰ প্ৰধান উৎস নহয়। প্ৰায় 60 শতাংশ নগৰীয়া শ্ৰমিকৰ নিয়োগৰ উৎস হৈছে সেৱাখণ্ড। গৌণ খণ্ডই এই শ্ৰমিকসকলৰ প্ৰায় 30 শতাংশক কৰ্মসংস্থানৰ সুবিধা দিছে।

যদিও প্ৰাথমিক খণ্ডত পুৰুষ-মহিলা উভয়েই নিয়োজিত হৈ আছে, তথাপিও দেখা গৈছে এই খণ্ডত মহিলা শ্ৰমিকৰ সংখ্যা অত্যন্ত বেছি। মহিলা শ্ৰমিকসকলৰ তিনি-চতুৰ্থাংশতকৈও অধিক এই খণ্ডত নিয়োজিত, আনহাতে পুৰুষ শ্ৰমিকসকলৰ আধাহে এই খণ্ডত আছে। পুৰুষসকলে প্ৰকৃততে গৌণ আৰু সেৱা উভয় খণ্ডতেই নিয়োগৰ সুবিধা পায়।

কৰি চোৱা (Work This Out)

- বাতৰি কাকতসমূহত নিয়োগ-সুবিধাৰ বাৰ্তা প্ৰকাশৰ বাবে এটা বিশেষ অংশ থাকে। কিছুমান বাতৰি কাকতত সম্পূৰ্ণ একোটা পৰিপূৰিকা প্ৰতি সপ্তাহৰ একোদিনত দিয়া হয়, যেনে— ‘দি হিন্দু’ কাকতৰ ‘Opportunities’ আৰু ‘দি টাইমছ অফ ইণ্ডিয়া’ কাকতৰ ‘Ascent’। এইবোৰত বিভিন্ন কোম্পানীয়ে খালী থকা পদৰ বাবে বিজ্ঞাপন দিয়ে। এইবোৰ কাটি উলিওৱা। এতিয়া এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা, য’ত চাৰিটা স্তম্ভ (column) থাকিব— (1) কোম্পানীটো ব্যক্তিগত খণ্ডৰ নে চৰকাৰী খণ্ডৰ, (2) পদৰ নাম আৰু পদৰ সংখ্যা, (3) খণ্ড প্ৰাথমিক, গৌণ সেৱা (4) প্ৰয়োজনীয় অৰ্হতা। এই তালিকাৰ ভিত্তিত শ্ৰেণীকোঠাত বাতৰি কাকতৰ বিজ্ঞাপনৰ পদসমূহ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।

7.6 বৃদ্ধি আৰু নিয়োগৰ পৰিৱৰ্তিত সংগঠন (Growth and Changing Structure of Employment) :

ইতিমধ্যে দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় অধ্যায়ত তোমালোকে পৰিকল্পনাৰ কৌশলৰ বিষয়ে বিতংকৈ অধ্যয়ন কৰিছা। এতিয়া আমি বিকাশৰ দুটা নিৰ্দেশকৰ বিষয়ে চৰ্চা কৰিম— নিয়োগ বৃদ্ধি আৰু মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন (GDP)। আমাৰ দেশৰ 50 বছৰীয়া পৰিকল্পিত উন্নয়নৰ উদ্দেশ্য হৈছে জাতীয় উৎপাদন আৰু নিয়োগৰ বৃদ্ধিৰ যোগেদি অৰ্থ ব্যৱস্থাৰ সম্প্ৰসাৰণ কৰা।

1960 চনৰ পৰা 2000 চন পৰ্যন্ত ভাৰতৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ ধনাত্মক বৃদ্ধি পৰিলক্ষিত হয়। ই নিয়োগৰ বৃদ্ধিতকৈ অধিক। অৱশ্যে, মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন বৃদ্ধিৰ হাৰৰ তাৰতম্য ঘটা দেখা গৈছে। উক্ত সময়ছোৱাত নিয়োগ সুস্থিৰভাৱে 2 শতাংশ বৃদ্ধি পাই আছে।

7.3 নং সাৰণীত দেখা গৈছে যে 1990 চনৰ শেষৰ ফালে নিয়োগৰ স্থিতি আৰু অধিক শোচনীয় হৈছে। দেখা গৈছে যে নিয়োগ বৃদ্ধিৰ হাৰ ক্ৰমান্বয়ে কমি গৈছে আৰু পৰিকল্পনাৰ আৰম্ভণি কালৰ সমান হৈছেগৈ। এই সময়ছোৱাত আমি ভাৰতৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন বৃদ্ধি আৰু নিয়োগ বৃদ্ধিৰ মাজত অধিক পাৰ্থক্য দেখিবলৈ পাইছো। অৰ্থাৎ, আমি ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থাত নিয়োগ সৃষ্টি নকৰাকৈয়ে অধিক দ্ৰব্য আৰু সেৱা উৎপাদন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছোঁ। বিজ্ঞসকলে এই অৱস্থাটোক নিয়োগহীন বৃদ্ধি (Job-less growth) আখ্যা দিছে।

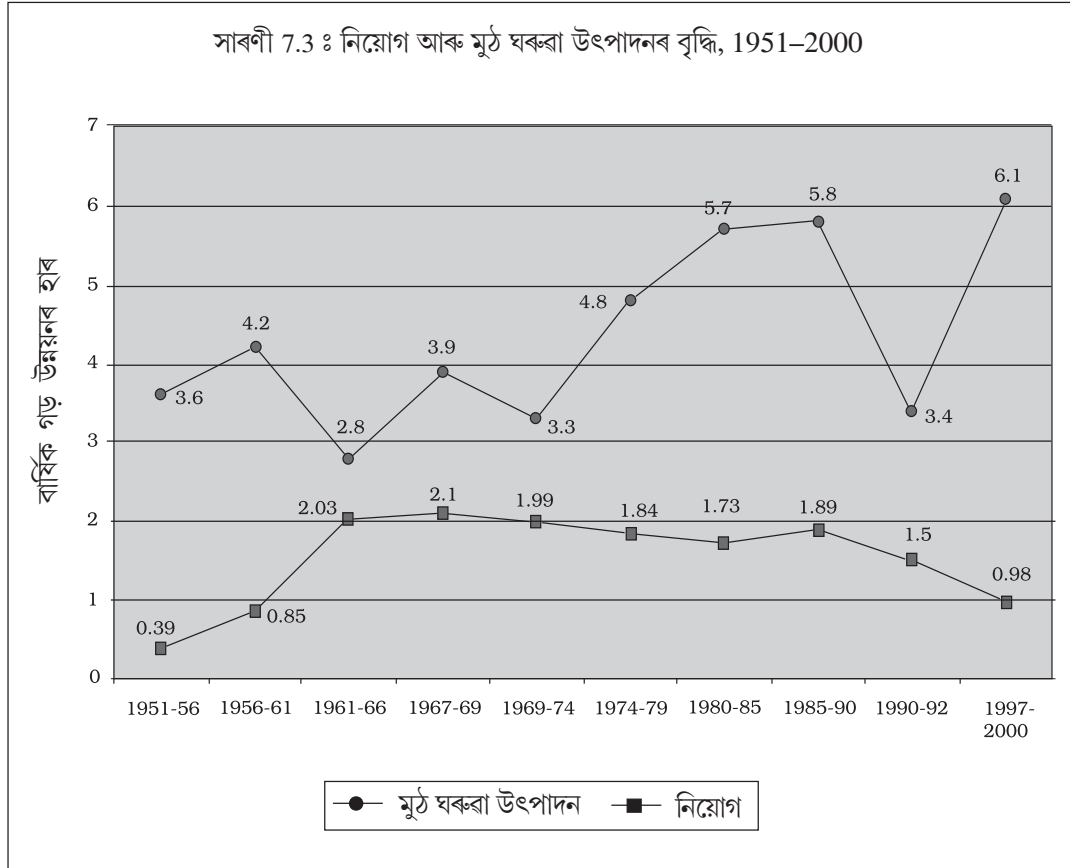
এতিয়ালৈকে আমি ভাৰতত মুঠ ঘৰুৱা

উৎপাদনৰ লগত তুলনামূলকভাৱে নিয়োগৰ বৃদ্ধিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলোঁ। এতিয়া ঘৰুৱা উৎপাদন আৰু নিয়োগ বৃদ্ধিৰ এই ধাৰাটোৱে বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ শ্ৰমিকক কিদৰে প্ৰভাৱিত কৰিছে সেইটো চোৱা যাওক। ইয়াৰ দ্বাৰা আমাৰ দেশত কি ধৰণৰ নিয়োগ সৃষ্টি হৈছে, সেইটোও আমি জানিব পাৰিম।

আগৰ অংশত উল্লেখ কৰা দুটা নিৰ্দেশক বিভিন্ন উদ্যোগত জনসাধাৰণৰ নিয়োগ আৰু তেওঁলোকৰ মৰ্যাদাৰ (status)ৰ বিষয়ে চোৱা যাওক। আমি সকলোৱে জানো যে ভাৰতবৰ্ষ এখন কৃষিপ্ৰধান দেশ; এক বুজন সংখ্যক লোকে গাঁৱত বাস কৰে আৰু কৃষিয়েই হৈছে তেওঁলোকৰ মুখ্য অৱলম্বন। আনহাতে, ভাৰতকে ধৰি বিশ্বৰ বিভিন্ন দেশৰ উন্নয়নৰ কৌশলৰ অন্যতম লক্ষ্য হৈছে কৃষিখণ্ডৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল জনসংখ্যাৰ হাৰ হ্ৰাস কৰা।

ভাৰতত ঔদ্যোগিক ক্ষেত্ৰীয় ভিত্তিত শ্ৰমিকৰ বিভাজনৰ দিশলৈ লক্ষ্য কৰিলে কৃষি খণ্ডৰ পৰা অ-কৃষি খণ্ডলৈ হোৱা গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থানান্তৰকৰণ পৰিলক্ষিত হয়। (7.3 নং তালিকা চোৱা)। 1972-73 চনত 74 শতাংশ শ্ৰমিক প্ৰাথমিক খণ্ডত নিয়োজিত হৈ আছিল, 1999-2000 চনত ই 60 শতাংশলৈ হ্ৰাস পাইছে। গৌণ আৰু সেৱা খণ্ডই ভাৰতীয় শ্ৰমিকসকলৰ বাবে প্ৰতিশ্ৰুতিপূৰ্ণ ভৱিষ্যতৰ ইঙ্গিত বহন কৰিছে। তালিকাখনলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখিবা যে এই দুই খণ্ডত নিয়োজিত শ্ৰমিকৰ সংখ্যা ক্ৰমে 11 ৰ পৰা 16 শতাংশ আৰু 15 ৰ পৰা 24 শতাংশলৈ বৃদ্ধি পাইছে।

বিভিন্ন পদমৰ্যাদাত শ্ৰমিকৰ বিভাজনৰ দিশলৈ চালে দেখা যায় যে বিগত তিনিটা দশকত (1972–2000) স্ব-নিয়োজিত আৰু নিয়মিত বেতনভোগী শ্ৰেণীৰ শ্ৰমিকসকল নৈমিত্তিক কৰ্মলৈ ধাবিত হৈছে। তথাপিও স্ব-নিয়োজন সবাতোকৈ অধিক নিয়োগৰ উৎস ৰূপেই পৰিগণিত হৈ আছে। স্ব-নিয়োজিত আৰু স্থায়ী বেতনভোগী শ্ৰেণীৰ শ্ৰমিকসকলৰ সাময়িক

মজুৰি শ্ৰমিকলৈ পৰিৱৰ্তনৰ এই প্ৰক্ৰিয়াটোক বিজ্ঞসকলে শ্ৰমবাহিনীৰ নৈমিত্তিকীকৰণ (casualisation of workforce) বুলি অভিহিত কৰিছে। এই প্ৰক্ৰিয়াটোৱে শ্ৰমিকসকলক অধিক অসুৰক্ষিত কৰিছে। কেনেকৈ? পূৰ্বতেই উল্লেখ কৰা আহমেদাবাদৰ ঘটনাৰ অধ্যয়নলৈ (case study) লক্ষ্য কৰা।

তালিকা 7.3

নিয়োগৰ ধৰণৰ গতিধাৰা (খণ্ডভিত্তিক আৰু পদমৰ্যাদা ভিত্তিক), 1972–2000 (% হিচাপত)

বিষয়	1972-73	1983	1993-94	1999-2000
খণ্ড				
প্রাথমিক	74.3	68.6	64	60.4
গৌণ	10.9	11.5	16	15.8
সেৱা	14.8	16.9	20	23.8
মুঠ	100.0	100.0	100.0	100.0
পদমৰ্যাদা				
স্ব-নিয়োজিত	61.4	57.3	54.6	52.6
নিয়মীয়া বেতনভোগী	15.4	13.8	13.6	14.6
নৈমিত্তিক মজুৰি শ্ৰমিক	23.2	28.9	31.8	32.8
মুঠ	100.0	100.0	100.0	100.0

কৰি চোৱা (Work These Out)

- ভাৰতৰ দৰে দেশ এখনত বছৰি 2 শতাংশ হাৰত নিয়োগ বৃদ্ধি কৰি থকাটো সহজ কাম নহয়।
- অৰ্থব্যৱস্থাত বস্তু আৰু সেৱা উৎপাদনৰ পিছতো যদিহে অতিৰিক্ত নিয়োগ সৃষ্টি নহয়, তেতিয়া কি হ'ব? নিয়োগহীন বৃদ্ধি কেনেকৈ ঘটে?
- অৰ্থনীতিবিদসকলে কয় যে যদিহে শ্ৰমিকৰ নৈমিত্তিকীকৰণে মানুহৰ উপাৰ্জন বৃদ্ধি কৰে, তেন্তে এনে প্ৰপঞ্চ আদৰ্শীয়। ধৰি লোৱা, এজন উপাস্ত কৃষক পূৰ্ণ পৰ্যায়ৰ কৃষি শ্ৰমিকলৈ উন্নীত হ'ল, তেওঁ দিন হাজিৰা ভিত্তিত অধিক উপাৰ্জন কৰিব পাৰিলেও সুখী হ'ব বুলি ভাবানে? নতুবা এজন স্থায়ী তথা নিয়মিত দৰমহা পোৱা ঔষধ উদ্যোগৰ শ্ৰমিক যদি দিন-হাজিৰা ভিত্তিক শ্ৰমিকলৈ ৰূপান্তৰিত হয় আৰু তেওঁৰ আয় পূৰ্বতকৈ বাঢ়ে, তেওঁ সুখী হ'বনে? শ্ৰেণীকোঠাত আলোচনা কৰা।

7.7 ভাৰতীয় শ্ৰমিক বাহিনীৰ অনানুষ্ঠানিকীকৰণ (Informalisation of Indian workforce):

আগৰ আলোচনাত আমি পালোঁ যে ভাৰতত নৈমিত্তিক শ্ৰমিকৰ সংখ্যা বাঢ়িব লাগিছে। ভাৰতৰ স্বৰাজ্যোত্তৰ কালত গ্ৰহণ কৰা উন্নয়নৰ পৰিকল্পনাৰ অন্যতম প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে জনসাধাৰণক এক মৰ্যাদাপূৰ্ণ জীৱনধাৰণৰ উপায় প্ৰদান কৰা। অনুমান কৰা হৈছিল যে ভাৰতত গ্ৰহণ কৰা কৌশলে উন্নত দেশসমূহৰ দৰে উদ্যোগীকৰণৰ কৃষি খণ্ডৰ উদ্বৃত্ত শ্ৰমিকসকলক উদ্যোগ খণ্ডলৈ স্থানান্তৰিত কৰিব আৰু তেওঁলোকৰ জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নত হ'ব। কিন্তু, পূৰ্বৱৰ্তী আলোচনাত আমি দেখিলোঁ যে পৰিকল্পিত উন্নয়নৰ 55 বছৰৰ পিছতো তিনি পঞ্চমাংশ ভাৰতীয় শ্ৰমিকে কৃষিকেই জীৱিকাৰ প্ৰধান অৱলম্বন ৰূপে গ্ৰহণ কৰি আছে। অৰ্থনীতিবিদসকলৰ মতে বিগত সময়ছোৱাত নিয়োগৰ গুণাগুণ হ্ৰাস পাইছে। 10-20 বছৰৰ অধিক কাম কৰি থকাৰ পিছতো বহুতেই প্ৰসূতিকালীন সুবিধা, ভৱিষ্যনিধি, পাৰিতোষিক (gratuity) অথবা অৱসৰকালীন ভাট্টা কয় পোৱা নাই? ৰাজহুৱা খণ্ডত চাকৰি কৰা শ্ৰমিকতকৈ ব্যক্তিগত

খণ্ডৰ চাকৰি কৰাসকলে একে ধৰণৰ কামৰ বাবে কিয় কমকৈ দৰমহা পায়?

তোমালোকে দেখিবা যে ভাৰতৰ শ্ৰমিকসকলৰ এক ক্ষুদ্ৰ অংশইহে নিয়মিতভাৱে উপাৰ্জন কৰে। চৰকাৰে শ্ৰমিক আইনৰ (Labour Laws) জৰিয়তে এওঁলোকক বিভিন্ন ধৰণে সুৰক্ষা দিছে। এই অংশটোৱে শ্ৰমিক সংঘ (Trade Unions) গঢ়ি তুলি অধিক দৰমহা আৰু অন্যান্য সামাজিক সুৰক্ষাৰ (Social Security) বাবে নিয়োগকৰ্তাৰ লগত দৰাদৰি (Bargaining) কৰে। এওঁলোক কোন?

এইটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰৰ বাবে আমি শ্ৰমিকসকলক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰো। আনুষ্ঠানিক খণ্ডৰ (Formal Sector) শ্ৰমিক আৰু অনানুষ্ঠানিক খণ্ডৰ (Informal Sector) শ্ৰমিক। এওঁলোকক ক্ৰমে সংগঠিত (Organised) আৰু অসংগঠিত (Unorganised) খণ্ডৰ শ্ৰমিক বুলিও কোৱা হয়। চৰকাৰী (ৰাজহুৱা) খণ্ডৰ সকলোবোৰ আৰু বেচৰকাৰী (ব্যক্তিগত) খণ্ডত 10 জন বা ততোধিক শ্ৰমিক মকৰল কৰা প্ৰতিষ্ঠানক আনুষ্ঠানিক খণ্ড বোলা হয়। এইবোৰত কাম কৰাসকলক আনুষ্ঠানিক

কক্ষ নং 7.1 : আনুষ্ঠানিক খণ্ডৰ নিয়োগ

দেশৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত থকা নিয়োগ বিনিময় কেন্দ্ৰসমূহৰ যোগেদি ভাৰতৰ কেন্দ্ৰীয় শ্ৰম মন্ত্ৰালয়ে আনুষ্ঠানিক খণ্ডৰ নিয়োগ সম্পৰ্কীয় তথ্য সংগ্ৰহ কৰে। তোমালোকে জানানে ভাৰতৰ আনুষ্ঠানিক খণ্ডত আটাইতকৈ বেছি নিয়োগৰ সুবিধা প্ৰদান কোনে কৰে? 2001 চনত মুঠ 28 নিযুত আনুষ্ঠানিক শ্ৰমিকৰ 20 নিযুত শ্ৰমিকেই চৰকাৰী খণ্ডই নিযুক্তি দিছিল। ইয়াতো পুৰুষ শ্ৰমিকৰ সংখ্যা অধিক। মুঠ শ্ৰমিকৰ এক ষষ্ঠাংশহে মহিলা শ্ৰমিক আছিল। অৰ্থনীতিবিদসকলৰ মতে 1990 দশকৰ আগভাগত গ্ৰহণ কৰা অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰৰ ফলস্বৰূপে দেশত আনুষ্ঠানিক খণ্ডৰ শ্ৰমিকৰ সংখ্যা কমিবলৈ লৈছে। এইক্ষেত্ৰত তোমাৰ মতামত কি?

চিত্ৰ নং 7.4 : পথৰ দাঁতিৰ বিক্ৰীকাৰ্য : ভাৰতত ক্ৰমান্বয়ে বাঢ়ি অহা অনানুষ্ঠানিক খণ্ডৰ কৰ্মসংস্থান

খণ্ডৰ শ্ৰমিক বোলা হয়। ইয়াৰ বাহিৰে আনবোৰ খণ্ড আৰু শ্ৰমিকক ক্ৰমে অনানুষ্ঠানিক খণ্ড আৰু অনানুষ্ঠানিক খণ্ডৰ শ্ৰমিক বুলি কোৱা হয়। গতিকে, অনানুষ্ঠানিক খণ্ডত নিযুক্ত-নিযুক্ত কৃষক, কৃষি বনুৱা, ক্ষুদ্ৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ স্বত্বাধিকাৰ আৰু সেইবোৰত কৰ্মৰত শ্ৰমিকসকলক পোৱা যায়। ভাৰতীয়া শ্ৰমিককো নিযুক্তি নিদিয়া ব্যক্তিসকলো এই শ্ৰেণীৰেই অন্তৰ্ভুক্ত।

যিসকল শ্ৰমিকে আনুষ্ঠানিক খণ্ডত নিযুক্তি পাইছে, তেওঁলোকে সামাজিক সুৰক্ষাৰ সুবিধা লাভ কৰিব পাৰিছে। অনানুষ্ঠানিক খণ্ডৰ শ্ৰমিকসকলতকৈ তেওঁলোকে বেছিকৈ উপাৰ্জন কৰিব পাৰে। উন্নয়নৰ পৰিকল্পনাত আশা কৰা হয় যে অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধিৰ

লগে লগে অধিক সংখ্যক শ্ৰমিক আনুষ্ঠানিক শ্ৰমিকত পৰিণত হয় আৰু অনানুষ্ঠানিক শ্ৰমিকৰ অনুপাত ক্ৰমান্বয়ে হ্ৰাস পায়। কিন্তু, ভাৰতৰ ক্ষেত্ৰত কি ঘটিছে? 7.4 নং সাৰণীলৈ চালে ভাৰতৰ আনুষ্ঠানিক আৰু অনানুষ্ঠানিক খণ্ডৰ শ্ৰমিকৰ বিভাজনৰ আভাস পোৱা যাব।

পূৰ্বৰ 7.2 দফাটোত আমি পাইছোঁ যে ভাৰতত প্ৰায় 400 নিযুক্ত শ্ৰমিক আছে। এতিয়া 7.4 নং সাৰণীলৈ চোৱা। দেখিবা যে আনুষ্ঠানিক খণ্ডত মাত্ৰ 28 নিযুক্তমান শ্ৰমিকহে আছে। ভাৰতৰ আনুষ্ঠানিক খণ্ডত মুঠ শ্ৰমিকৰ শতকৰা হিচাপ উলিয়াব পাৰিবানে? প্ৰায় 7 শতাংশ ($\frac{28}{400} \times 100$)। বাকী 93 শতাংশই অনানুষ্ঠানিক

কক্ষ নং 7.2 : আহমেদাবাদত অনানুষ্ঠানিকীকৰণ

আহমেদাবাদ এখন সমৃদ্ধিশালী নগৰ। এই সমৃদ্ধিৰ ভিত্তি হৈছে 60 টাতকৈও অধিক বস্ত্ৰ কল য'ত 1,50,000 শ্ৰমিক নিয়োজিত হৈ আছে। শতিকাজোৰা দীঘদিনীয়া শ্ৰমৰ জৰিয়তে এই শ্ৰমিকসকলে এক নিৰ্দিষ্ট স্তৰৰ আয় সুৰক্ষা লাভ কৰিছিল।

জীৱন ধাৰণৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট হাৰত মজুৰি, সামাজিক সুৰক্ষাৰ চিন স্বৰূপে স্বাস্থ্য বক্ষা আৰু বৃদ্ধাৱস্থাৰ নিৰাপত্তা তেওঁলোকে আহৰণ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ শক্তিশালী শ্ৰমিক সংঘও আছিল, যিয়ে তেওঁলোকৰ বিবাদত প্ৰতিনিধিত্ব কৰাৰ উপৰিও শ্ৰমিকসকলৰ আৰু তেওঁলোকৰ পৰিয়ালৰ কল্যাণৰ অৰ্থে কামো কৰিছিল। 1980 দশকৰ প্ৰথমার্দ্ধত দেশৰ প্ৰায়বোৰ কাপোৰৰ মিল বন্ধ হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিলে। মুম্বাইকে ধৰি কেতবোৰ ঠাইত দ্ৰুতভাৱে মিলবোৰ

এঘৰ মানুহৰ ক্ষমতাৰ ভাৰসাম্যৰ পৰিৱৰ্তন : কৰ্মহীন হোৱা পুৰুষ গৰাকীয়ে নহৰুৰ বাকলি এৰুৱাইছে আৰু মহিলাগৰাকীয়ে বিড়ি তৈয়াৰ কৰাৰ নতুন কামত নিয়োজিত হৈছে।

বন্ধ হৈছিল। আহমেদাবাদত এই প্ৰক্ৰিয়াটো দীঘলীয়া হৈছিল আৰু প্ৰায় 10 বছৰ জুৰি চলিছিল। এই সময়ছোৱাত প্ৰায় 80,000 স্থায়ী আৰু 50,000 তকৈও অধিক অস্থায়ী শ্ৰমিক কৰ্মহীন হৈছিল আৰু অনানুষ্ঠানিক খণ্ডলৈ যাবলগীয়া হৈছিল। নগৰখনত আৰ্থিক পতন (Recession) আৰু ৰাজহুৱা অশান্তি যেনে সাম্প্ৰদায়িক সংঘৰ্ষ আদি হৈছিল। সম্পূৰ্ণ এক শ্ৰেণীৰ শ্ৰমিক মধ্যবিত্ত অৱস্থাৰ পৰা অনানুষ্ঠানিক খণ্ডৰ মাজত সোমাই দৰিদ্ৰতাৰ বসন্তত পৰিছিল। সুৰাপান আৰু আত্মহত্যাৰ ঘটনা বৃদ্ধি পাইছিল। শিশুসকলক স্কুলৰ পৰা এৰুৱাই আনি কামলৈ পঠিওৱা হৈছিল।

উৎস : Renana Jhabvala, Ratna M. Sudarshan and Jeemal Unni (সম্পাদিত) Informal Economy at Centre State : New Structures of Employment, Sage Publication, New Delhi, 2003, pp. 265.

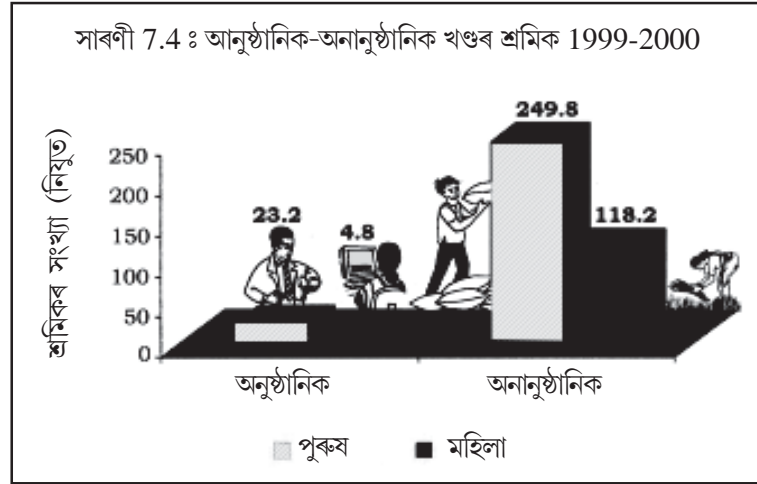

খণ্ডৰ শ্ৰমিক। মুঠ প্ৰায় 28
নিযুত আনুষ্ঠানিক শ্ৰমিকৰ
মাথোন 4.8 নিযুতহে মহিলা
শ্ৰমিক, অৰ্থাৎ, মাথোন 17
শতাংশ।
আনহাতে, অনানুষ্ঠানিক
খণ্ডত, মুঠ শ্ৰমিকৰ 69
শতাংশ পুৰুষ শ্ৰমিক।

1970 চনৰ শেষভাগৰ
পৰা ভাৰতকে ধৰি বহু
উন্নয়নশীল দেশত

(developing country) অনানুষ্ঠানিক খণ্ডৰ
প্ৰতিষ্ঠান আৰু শ্ৰমিকসকলৰ প্ৰতি মনোযোগ
দিবলৈ ধৰা হৈছে। কিয়নো আনুষ্ঠানিক খণ্ডত
শ্ৰমিকৰ সংখ্যা বঢ়া নাই। অনানুষ্ঠানিক খণ্ডৰ

প্ৰতিষ্ঠান বা শ্ৰমিক কাৰোৱেই নিয়মিত উপাৰ্জন
নাই; তেওঁলোকে চৰকাৰৰ পৰা কোনো সুৰক্ষা
নাপায় আৰু কোনো বিনিয়মো নাই। এই খণ্ডত
কোনো ক্ষতিপূৰণ নিদিয়াকৈয়ে শ্ৰমিকক কামৰ পৰা

$$(4.8/28 \times 100)$$

কৰি চোৱা (Work These Out)

অনানুষ্ঠানিক খণ্ডৰ শ্ৰমিকসকল চিহ্নিত কৰি (✓) চিন দিয়া—

- পৰিয়ালৰ তিনিজন সদস্য আৰু সাতজন ভাড়াতীয়া শ্ৰমিকযুক্ত হোটেল এখনৰ কৰ্মীসকল
- 25 জন শিক্ষক থকা এখন ব্যক্তিগত খণ্ডৰ স্কুলৰ শিক্ষক
- এজন পুলিচ কনিষ্টবল
- চৰকাৰী চিকিৎসালয়ৰ নাৰ্ছ
- এজন ৰিক্সাচালক
- 9 জন শ্ৰমিকক নিযুক্তি দিয়া এখন কাপোৰৰ দোকানৰ মালিক
- 10 খন বাছ, 20 জন চালক, পৰিচালক আৰু অন্যান্য শ্ৰমিক থকা এটা বাছ কোম্পানীৰ ড্ৰাইভাৰ
- 10 জন কৰ্মী থকা নিৰ্মাণ কোম্পানী এটাৰ অভিযন্তা
- অস্থায়ী ভিত্তিত চৰকাৰী কাৰ্যালয় এটাত কম্পিউটাৰত কাম কৰা শ্ৰমিক
- বিদ্যুৎ বিভাগৰ কাৰ্যালয়ৰ কেৰাণী এজন

নিয়োগ : বৃদ্ধি, অনানুষ্ঠানিকীকৰণ আৰু অন্যান্য বিষয়

বৰ্খাস্ত কৰা হয়। অনানুষ্ঠানিক খণ্ডৰ প্ৰযুক্তি আওপুৰণি। ই বিলাকত কোনো ধৰণৰ হিচাপো ৰখা নহয়। এই খণ্ডৰ শ্ৰমিকসকল বস্তি অঞ্চলত বেদখলকাৰী হৈ বাস কৰে। শেহতীয়াকৈ, আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় শ্ৰমিক সংস্থাৰ (ILO) নিৰ্দেশ ক্ৰমে ভাৰত চৰকাৰে অনানুষ্ঠানিক খণ্ডৰ শ্ৰমিকৰ সামাজিক সুৰক্ষাৰ ব্যৱস্থাৰ লগতে সমগ্ৰ কাৰ্যপন্থা গ্ৰহণ কৰিছে।

7.8 কৰ্মসংস্থানহীনতা (Unemployment) :

বাতৰি কাকতত কোনো কোনোৱে কামৰ সন্ধান কৰা বোধহয় দেখিছা। কোনোৱে বন্ধু-বান্ধৱ বা আত্মীয় স্বজনৰ যোগেদিও কাম বিচাৰে। বিভিন্ন নগৰত, কোনো নিৰ্দিষ্ট ঠাইত বহুতো মানুহ একেলগ হৈ দিনটোৰ বাবে কামৰ সন্ধানত বৈ থকাও নিশ্চয় দেখিছা। কিছুমানে আকৌ কাৰখানা বা কাৰ্যালয়লৈ নিজৰ নিজৰ যোগ্যতা তথ্যাবলীৰ (Biodata) সৈতে গৈও খালী হৈ থকা পদৰ সন্ধান কৰে। গাঁওবোৰত কিন্তু বেছিভাগেই বাহিৰলৈ নাযায়, বৰঞ্চ কাম নাথাকিলে ঘৰতে বহি থাকে। কিছুমানে নিয়োগ বিনিময় কেন্দ্ৰলৈ গৈ এই কেন্দ্ৰৰ যোগেদি জাননী দিয়া খালী পদৰ বাবে নিজৰ নাম পঞ্জীয়নভুক্ত কৰে।

ৰাষ্ট্ৰীয় নমুনা সমীক্ষা সংস্থা (NSSO)ৰ সংজ্ঞামতে কৰ্মহীনতা হৈছে এনে এক অৱস্থা, য'ত কৰ্মৰ অভাৱ হেতুকে কাম কৰি নথকা সকলোৱে নিয়োগ বিনিময় কেন্দ্ৰ, মধ্যস্থতাকাৰী, বন্ধু বা

আত্মীয় স্বজনৰ জৰিয়তে নতুবা সম্ভাব্য নিয়োগকৰ্তালৈ আবেদন কৰি কাম বিচাৰে বা প্ৰচলিত কৰ্মপৰিৱেশ তথা মজুৰিত কাম কৰিবলৈ নিজৰ ইচ্ছা বা উপলব্ধতা প্ৰকাশ কৰে। এজন নিবনুৱা লোকক চিনাক্ত কৰাৰ বহুতো উপায় আছে।

চিত্ৰ নং 7.5 : নিবনুৱা হোৱা মিল শ্ৰমিকে নৈমিত্তিক কামৰ বাবে অপেক্ষা কৰিছে

অৰ্থনীতিবিদ সকলৰ সংজ্ঞা মতে দিনটোৰ এবোলাৰ ভিতৰত আনকি এঘণ্টাও কাম নোপোৱাজনেই নিবনুৱা।

কৰ্মসংস্থানহীনতা সম্পৰ্কে তথ্যৰ তিনিটা উৎস আছে : ভাৰতৰ লোক পিয়লৰ (Census) প্ৰতিবেদন, ৰাষ্ট্ৰীয় নমুনা সমীক্ষা (Sample Survey) সংস্থাৰ নিয়োগ আৰু কৰ্মসংস্থানহীনতাৰ প্ৰতিবেদন, আৰু নিয়োগ তথা প্ৰশিক্ষণ প্ৰধান সঞ্চালকালয়ৰ নিয়োগ বিনিময় কেন্দ্ৰসমূহত থকা পঞ্জীয়নৰ পৰিসংখ্যা। এই উৎসবোৰে যদিও কৰ্মহীনতাৰ ভিন্ন-ভিন্ন হিচাপ দেখুৱায়, তথাপি এইবোৰে আমাৰ দেশৰ নিবনুৱাসকলৰ প্ৰকৃতি আৰু

চিত্র নং 7.6 : কুঁহিয়াৰ কাটোতা; কৃষিকৰ্মত ছদ্মবেশী
নিবনুৱা এক সাধাৰণ অৱস্থা

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ নিবনুৱা সম্পৰ্কে অৱগত কৰে।

প্ৰশ্ন হয়, আমাৰ দেশত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ নিবনুৱা আছে নেকি? এই আলোচনাৰ প্ৰথম ছেদত (Paragraph) বৰ্ণনা কৰা নিবনুৱাক মুক্ত নিবনুৱা (Open Unemployment) বোলা হয়। ভাৰতৰ কৃষিখণ্ডত দেখিবলৈ পোৱা নিবনুৱাক অৰ্থনীতিবিদসকলে ছদ্মবেশী (Disguished) নিবনুৱা বুলি অভিহিত কৰিছে। ছদ্মবেশী নিবনুৱানো কি? ধৰি লোৱা, এজন কৃষকৰ 4 একৰ মাটি আছে; বছৰটোত কৰা কৃষিকৰ্মৰ বাবে কৃষকজনক তেওঁৰ সৈতে আৰু দুজন শ্ৰমিক লাগে; কিন্তু সেইখিনি মাটিতেই তেওঁ যদি 5 জন শ্ৰমিক তথা তেওঁৰ পত্নী, সন্তান আদিকো কামত নিয়োজিত কৰে তেনেহ'লে পৰিস্থিতিটোক ছদ্মবেশী কৰ্মহীনতাৰ অৱস্থা বোলা হয়। 1950 চনত কৰা এক অধ্যয়নমতে ভাৰতৰ কৃষি শ্ৰমিকসকলৰ এক তৃতীয়াংশই ছদ্মবেশী নিবনুৱা।

নিয়োগ : বৃদ্ধি, অনানুষ্ঠানিকীকৰণ আৰু অন্যান্য বিষয়

তোমালোকে নিশ্চয় মন কৰিছা যে বহুতো মানুহে গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ আহি যিকোনো কাম বিচাৰি লয় আৰু কিছুদিন কাম কৰি বাৰিষা কালত পুনৰ গাঁৱলৈ উভতি যায়। তেওঁলোকে কিয় সেইটো কৰে? কাৰণ, কৃষিখণ্ডৰ কামসমূহ ঋতুজনিত। বছৰটোৰ বাৰ মাহে কৰিবলৈ গাঁওবোৰত কোনো কৰ্মসংস্থানৰ সুবিধা নাথাকে। যেতিয়া গাঁৱত কৰিবলৈ একো কাম নাথাকে, তেতিয়া মানুহবোৰে নগৰলৈ গৈ কাম বিচাৰি লয়।

এনেধৰণৰ নিবনুৱাকে ঋতুজনিত

নিবনুৱা (seasonal unemployment) বুলি কোৱা হয়। ভাৰতৰ কৰ্মসংস্থানহীনতাৰ প্ৰায়ে চকুত পৰা ই এক অন্যতম ৰূপ।

যদিও নিয়োগ বৃদ্ধিৰ হাৰ লেহেমীয়া, দেশখনত মানুহবোৰক দীৰ্ঘদিন ধৰি নিবনুৱা হৈ থকা দেখিছানে? বিজ্ঞসকলৰ মতে ভাৰতত কোনো মানুহেই দীৰ্ঘদিনলৈ সম্পূৰ্ণভাৱে কৰ্মহীন হৈ থাকিব নোৱাৰে, কিয়নো তেওঁলোক আৰ্থিকভাৱে দুৰৱস্থাত থাকে। বৰঞ্চ, সাধাৰণতে মানুহে কৰিবলৈ নিবিচৰা অস্বাস্থ্যকৰ, অপৰিস্কাৰ, সন্তুষ্টিহীন তথা বিপদজনক পৰিৱেশত এই মানুহবোৰক কাম কৰিবলৈ বাধ্য হোৱাটোহে দেখিবলৈ পাবা। অৱশ্যে, আমাৰ চৰকাৰে বিভিন্ন ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰি ন্যূনতম নিৰাপত্তা আৰু কৰ্ম-সন্তুষ্টিৰ নিশ্চিতিসহ গ্ৰহণযোগ্য নিয়োগ সৃষ্টিৰ পদক্ষেপ লৈছে। পৰৱৰ্তী অংশত এইবোৰ বিশ্লেষণ কৰা হ'ব।

চিত্র নং 7.7 : বান্ধ নিৰ্মাণ কাৰ্যৰ দ্বাৰা চৰকাৰে
প্ৰত্যক্ষভাৱে নিয়োগ সৃষ্টি কৰিছে

7.9 চৰকাৰ আৰু নিয়োগ সৃষ্টি (Government and Employment Generation) :

শেহতীয়াকৈ চৰকাৰে সংসদত এখন আইন প্ৰণয়ন কৰিছে। সেইখন হৈছে ৰাষ্ট্ৰীয় গ্ৰাম্য নিয়োগ প্ৰতিভূতি আইন, 2005 (National Rural Employment Guarantee Act, 2005)। গাঁও অঞ্চলৰ প্ৰতিটো পৰিয়ালৰ কুশলতাৰ প্ৰয়োজন নথকা কায়িক শ্ৰম কৰিবলৈ ইচ্ছুক প্ৰতিগৰাকী প্ৰাপ্তবয়স্কক বছৰটোৰ 100 দিনৰ মজুৰিসহ কৰ্মসংস্থান দিয়াৰ প্ৰতিশ্ৰুতি এই আইনযোগে দিয়া হৈছে। যিসকল লোক দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাৰ তলত আছে, সেইসকলক এই আইনৰ দ্বাৰা সামৰি লোৱা হৈছে। গাঁও অঞ্চলৰ কৰ্ম সংস্থানৰ প্ৰয়োজন

থকাসকলৰ বাবে চৰকাৰে ৰূপায়ণ কৰা বিভিন্ন ব্যৱস্থাৰ ভিতৰত এই আঁচনিখন অন্যতম।

স্বাধীনতা লাভৰ পিছৰে পৰাই কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্য চৰকাৰ উভয়েই কৰ্মসংস্থান সৃষ্টি আৰু কৰ্মসংস্থান দিব পৰা সুবিধা সৃষ্টি কৰাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লৈ আহিছে। এনে প্ৰচেষ্টাসমূহক মূলতঃ প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ এই দুই ভাগত ভগাব পাৰি। পূৰ্বৰ আলোচনাত উল্লেখ কৰাৰ দৰে চৰকাৰে প্ৰশাসনীয়

উদ্দেশ্যৰে বিভিন্ন বিভাগত প্ৰত্যক্ষভাৱে দিয়া কৰ্মসংস্থান প্ৰথম ভাগৰ অন্তৰ্ভুক্ত। চৰকাৰে উদ্যোগ, হোটেল, পৰিবহণ কোম্পানী আদিও চলায় আৰু সেইবোৰত প্ৰত্যক্ষভাৱে শ্ৰমিক নিযুক্তি দিয়ে। যেতিয়া চৰকাৰী উদ্যোগসমূহত বস্তু আৰু সেৱাৰ উৎপাদন বৃদ্ধি হয়, তেতিয়া বেচৰকাৰী খণ্ডৰ উদ্যোগ প্ৰতিষ্ঠানসমূহে চৰকাৰী প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰা কেঁচামাল পায়, ফলত এনেবোৰ উদ্যোগতো উৎপাদন বাঢ়ে আৰু অৰ্থব্যৱস্থাত কৰ্ম সংস্থানৰ সুবিধা সম্প্ৰসাৰিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, চৰকাৰী খণ্ডৰ তীখা কোম্পানী এটাৰ যেতিয়া উৎপাদন বাঢ়িব, তেতিয়া তাত নিয়োগ প্ৰত্যক্ষভাৱে বৃদ্ধি পাব। লগে-লগে, যিবোৰ বেচৰকাৰী কোম্পানীয়ে চৰকাৰী

কোম্পানীটোৰ পৰা তীখা ক্ৰয় কৰে সেইটোৰো উৎপাদন বাঢ়িব আৰু ইয়ে নিয়োগ বৃদ্ধি কৰিব। এয়াই হৈছে অৰ্থনীতিত পৰোক্ষভাৱে কৰা কৰ্মসংস্থানৰ সুযোগ সৃষ্টি।

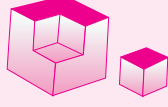
চতুৰ্থ অধ্যায়ত নিশ্চয় মন কৰিছাহঁক যে চৰকাৰে যিবোৰ আঁচনিত দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ উদ্দেশ্য আগত ৰাখিছে, সেইবোৰৰ অধিকাংশতেই এই উদ্দেশ্য পূৰণ কৰাৰ বাবে কৰ্মসংস্থান সৃষ্টিক মাধ্যম হিচাপে লোৱা হৈছে। আঁচনিসমূহক নিয়োগ সৃষ্টি আঁচনি বুলিও কোৱা হয়। এই আটাইবোৰ আঁচনিৰ উদ্দেশ্য কেৱলমাত্ৰ কৰ্মসংস্থান সৃষ্টিয়েই নহয়, বিভিন্ন সেৱা যেনে, প্ৰাথমিক স্বাস্থ্য, প্ৰাথমিক শিক্ষা, গ্ৰামাঞ্চলৰ আবাসগৃহ, খোৱাপানী, পৰিপুষ্টি, আয় তথা সংস্থান আহৰণ কৰিব পৰা পৰিসম্পদ ক্ৰয় কৰাৰ বাবে সাহায্য, মজুৰি ভিত্তিক নিয়োগ সৃষ্টিৰ জৰিয়তে সামূহিক পৰিসম্পদৰ উন্নয়ন, গৃহ আৰু অনাময় ব্যৱস্থা, গ্ৰাম্যপথ নিৰ্মাণ, পতিত/অৱক্ষয়প্ৰাপ্ত ভূমিৰ উন্নয়ন, ইত্যাদিও ইহঁতৰ উদ্দেশ্য।

7.10 সামৰণি (Conclusion) :

ভাৰতবৰ্ষৰ শ্ৰমবাহিনীৰ গাঁথনিত এক পৰিৱৰ্তন দেখিবলৈ পোৱা গৈছে। প্ৰধানকৈ সেৱাখণ্ডত নতুন নতুন কৰ্মসংস্থানৰ সৃষ্টি হৈছে। সেৱাখণ্ডৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু উচ্চ প্ৰযুক্তিৰ আগমনে বহুজাতিক

কোম্পানীবোৰৰ (Multinationals) লগে লগে দক্ষ ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগ, ব্যক্তিগত প্ৰতিষ্ঠান তথা বিশেষীকৃত শ্ৰমিকসকলৰ বাবে তীব্ৰ প্ৰতিযোগিতামূলক অস্তিত্বৰ সুযোগ দিছে। কৰ্মৰ বহিঃউৎসগ্ৰহণ (outsourcing) এক সাধাৰণ প্ৰথা হৈছে। অৰ্থাৎ, বৃহৎ প্ৰতিষ্ঠানসমূহে নিজৰ কেতবোৰ বিশেষতাপূৰ্ণ বিভাগ (যেনে, ন্যায়িক বিভাগ, কম্পিউটাৰ প্ৰগ্ৰেমিং বিভাগ বা গ্ৰাহক সেৱা বিভাগ) বন্ধ কৰি দিয়াটোকেই অধিক লাভজনক বুলি বিবেচনা কৰিছে আৰু বৃহৎসংখ্যক সৰু সৰু কাম ক্ষুদ্ৰ প্ৰতিষ্ঠানক অথবা বিশেষজ্ঞ ব্যক্তি একোজনলৈ হস্তান্তৰিত কৰিছে। কেতিয়াবা আনকি এনে ক্ষুদ্ৰ প্ৰতিষ্ঠান বা ব্যক্তিসকল অন্য দেশৰো হ'ব পাৰে। ফলত, আধুনিক কাৰ্যালয় বা কাৰখানা সম্পৰ্কীয় পৰম্পৰাগত ধাৰণাটিৰ এনে পৰিৱৰ্তন দেখা গৈছে যে বহুতৰ বাবে ঘৰখনেই কৰ্মক্ষেত্ৰ হৈ পৰিছে। পিছে, এই পৰিৱৰ্তনসমূহৰ আটাইবোৰ ব্যক্তিগতভাৱে শ্ৰমিকসকলৰ অনুকূলে নহয়। নিয়োগৰ প্ৰকৃতি ক্ৰমশঃ অনানুষ্ঠানিক হৈ গৈছে আৰু শ্ৰমিকৰ সামাজিক নিৰাপত্তাও সীমিত হৈ পৰিছে। তদুপৰি, বিগত দুটা দশকত আমাৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন দ্ৰুতভাৱে বৃদ্ধি হৈছে যদিও ইয়াৰ লগে লগে নিয়োগৰ সুবিধা বৃদ্ধি হোৱা নাই। সেইবাবেই, বিশেষকৈ গ্ৰামাঞ্চলত কৰ্মসংস্থানৰ সুবিধা সৃষ্টিৰ বাবে চৰকাৰে প্ৰয়োজনীয় পদক্ষেপ ল'বলৈ বাধ্য হৈছে।

পুনৰুক্তি (Recap)

- বিভিন্ন আৰ্থিক কাম-কাজত নিয়োজিত হৈ মুঠ জাতীয় উৎপাদনলৈ অৰিহণা আগবঢ়োৱা লোকসকলেই শ্ৰমিক।
- দেশৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ প্ৰায় দুই পঞ্চমাংশ লোক বিভিন্ন আৰ্থিক কাম-কাজত নিয়োজিত হৈ আছে।
- ভাৰতত পুৰুষসকল, বিশেষকৈ গ্ৰামীণ পুৰুষসকলেই শ্ৰমিক বাহিনীৰ প্ৰধান অংশ।
- ভাৰতৰ কৰ্মৰত শ্ৰমিকসকলৰ অধিকাংশই স্ব-নিয়োজিত। ভাৰতৰ নৈমিত্তিক মজুৰি শ্ৰমিক আৰু নিয়মিত বেতনভোগী শ্ৰমিকৰ সংখ্যা একেলগ কৰিলে মুঠ শ্ৰমিকৰ আধাতকৈও কম হ'ব।
- ভাৰতৰ শ্ৰমিকসকলৰ তিনি পঞ্চমাংশই জীৱন নিৰ্বাহৰ প্ৰধান অৱলম্বন হিচাপে কৃষি আৰু আনুষঙ্গিক খণ্ডৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।
- শেহতীয়াভাৱে কৰ্মসংস্থান বৃদ্ধি হ্ৰাস পাইছে।
- সংস্কাৰোত্তৰ কালত ভাৰতত সেৱাখণ্ডত নিয়োগৰ সুযোগ দেখা গৈছে। এই নতুন কামসমূহৰ বেছিভাগেই অনানুষ্ঠানিক খণ্ডত। তদুপৰি, এই কামবোৰো নৈমিত্তিক প্ৰকৃতিৰ।
- আনুষ্ঠানিক খণ্ডত আটাইতকৈ বেছি নিয়োগ সৃষ্টি কৰোঁতা হৈছে চৰকাৰ।
- গ্ৰাম্য ভাৰতৰ নিবনুৱা প্ৰায়েই ছদ্মবেশী নিবনুৱা।
- ভাৰতৰ শ্ৰমিক বাহিনীৰ গাঁথনিমূলক পৰিৱৰ্তন ঘটিছে।
- চৰকাৰে বিভিন্ন নীতি আৰু আঁচনিৰ জৰিয়তে প্ৰত্যক্ষ তথা পৰোক্ষভাৱে নিয়োগৰ সুবিধা সৃষ্টিৰ ব্যৱস্থা লৈছে।

অনুশীলনী (Exercise)

1. শ্ৰমিক কাক বোলে?
2. শ্ৰমিক-জনসংখ্যা অনুপাতৰ সংজ্ঞা দিয়া।

3. ভিক্ষাৰী, চোৰ, চোৰাং কাৰবাৰী, জুৰাৰী— এইসকল শ্ৰমিক হয়নে? কাৰণ দেখুওৱা।
4. তলত উল্লেখ কৰাসকলৰ কোনজন সংগতিবিহীন?
 - (i) এজন চেলুন স্বত্বাধিকাৰী (ii) এজন মুচী (iii) 'মাদাৰ ডায়েৰী'ৰ হিচাপ ৰক্ষক (iv) টিউচন কৰা শিক্ষক (v) পৰিবহণৰ চালক (vi) নিৰ্মাণ কাৰ্যৰ শ্ৰমিক
5. নতুনকৈ সৃষ্টি হোৱা কামবোৰৰ প্ৰধানতঃ— খণ্ডত দেখা যায় (সেৱা/প্ৰস্তুতকৰণ উদ্যোগ)।
6. 4 জন ভাৰতীয়া শ্ৰমিক থকা প্ৰতিষ্ঠানক— (আনুষ্ঠানিক/অনানুষ্ঠানিক) খণ্ডৰ প্ৰতিষ্ঠান বোলে।
7. ৰাজ স্কুললৈ যায়। যেতিয়া তেওঁ স্কুললৈ নাযায়, তেতিয়া পথাৰত কাম কৰে। তেওঁক শ্ৰমিক বুলিব পাৰিনে? যুক্তি দিয়া।
8. নগৰৰ মহিলাৰ তুলনাত গাঁৱৰ অধিক মহিলাই শ্ৰম কৰে। কিয়?
9. মীনা এগৰাকী গৃহিণী। দৈনন্দিন ঘৰুৱা অথচ প্ৰয়োজনীয় ঘৰুৱা কামবোৰ কৰাৰ উপৰিও তেওঁ স্বামীয়ে চলোৱা নিজস্ব কাপোৰৰ দোকানত কাম কৰে। তেওঁক শ্ৰমিক বুলিব পাৰিনে? যুক্তি দৰ্শোৱা।
10. সংগতিবিহীন লোকজন বিচাৰি উলিওৱা— (i) আনৰ মালিকানাধীন ৰিক্সা চলোৱা ৰিক্সাচালক (ii) ৰাজমিস্ত্ৰী (iii) কাৰিকৰৰ দোকানৰ শ্ৰমিক (iv) জোতা পলিচ কৰা ল'ৰা
11. তলৰ তালিকাখনত 1972-73 চনত ভাৰতৰ শ্ৰম বাহিনীৰ বিভাজন দেখুওৱা হৈছে। তালিকাখন বিশ্লেষণ কৰা আৰু শ্ৰম বাহিনীৰ বিভাজনৰ প্ৰকৃতিৰ কাৰণ লিখা। মন কৰিবা যে এই তথ্যসমূহ 30 বছৰৰ পূৰ্বৰ

$$\frac{71.88}{100} \times 41.9 = 30.12$$

থকা ঠাই	শ্ৰমবাহিনী (নিযুক্ত হিচাপত)		
	পুৰুষ	মহিলা	মুঠ
গাঁও	125	69	195
নগৰ	32	7	39

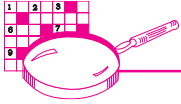
12. তলৰ তালিকাত 1999-2000 চনৰ ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যা-শ্ৰমিকৰ অনুপাত দেখুওৱা হৈছে। এতিয়া ভাৰতৰ শ্ৰমিক বাহিনীৰ সংখ্যা (নগৰৰ আৰু সৰ্বমুঠ) গণনা কৰি উলিয়াব পাৰিবানে?

অঞ্চল	জনসংখ্যা	শ্ৰমিক-জনসংখ্যা অনুপাত	নিৰূপিত শ্ৰমিকৰ সংখ্যা (কোটি)
গাঁও	71.88	41.9	
নগৰ	28.52	33.7	?
সৰ্বমুঠ	100.40	39.5	?

13. নিয়মিত বেতনভোগী শ্রমিকৰ সংখ্যা গাঁৱতকৈ নগৰত কিয় বেছি?
14. নিয়মিত বেতনভোগী শ্রমিকৰ মাজত মহিলাৰ সংখ্যা কিয় কম?
15. ভাৰতত শ্রমবাহিনীৰ খণ্ড ভিত্তিক বিভাজনৰ শেহতীয়া গতিধাৰা বিশ্লেষণ কৰা।
16. 1970 দশকৰ লগত তুলনা কৰিলে দেখা যাব যে বিভিন্ন উদ্যোগত শ্রম বাহিনীৰ বিভাজনৰ বিশেষ পৰিৱৰ্তন হোৱা নাই। মন্তব্য দিয়া।
17. বিগত 50 বছৰত ভাৰতত মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন বৃদ্ধিৰ অনুপাতত নিয়োগ সৃষ্টিও বৃদ্ধি পাইছেনে? আলোচনা কৰা।
18. আনুষ্ঠানিক খণ্ডত অনানুষ্ঠানিক খণ্ডতকৈ কিয় অধিক নিয়োগ সৃষ্টিৰ প্ৰয়োজন?
19. ডিষ্টৰ্বে দিনত মাথোন 2 ঘণ্টাহে কাম পাবলৈ সক্ষম হৈছে। বাকী সময়ত তেওঁ কামৰ অনুসন্ধানত থকাহে দেখা যায়। তেওঁক নিবনুৱা বুলিব পাৰিনে? কিয়? ডিষ্টৰ্বেৰ দৰে মানুহে কি ধৰণৰ কাম কৰে?
20. তুমি এখন গাঁৱত বাস কৰা। তোমাক যদি গাঁওখনৰ উন্নয়নৰ বাবে গাঁও পঞ্চায়তক পৰামৰ্শ দিবলৈ কোৱা হয়, তেন্তে তুমি গাঁওখনৰ উন্নতিৰ বাবে, কৰ্মসংস্থানৰো সৃষ্টি কৰিব পৰা কেনে ধৰণৰ কামৰ পৰামৰ্শ দিবা?
21. নৈমিত্তিক মজুৰি শ্রমিক কাক বোলা হয়?
22. এজন শ্রমিকে কাম কৰা খণ্ডটো যে অনানুষ্ঠানিক সেইটো কিদৰে জানিবা?

ওপৰঞ্চি কাৰ্যৰ পৰামৰ্শ (Suggested Additional Activities)

1. এটা অঞ্চল বাছি লোৱা; ধৰি লোৱা, এটা পথ বা এটা চুবুৰী আৰু অঞ্চলটোক 3/4 টা উপ-ভাগত ভাগ কৰি লোৱা হৈছে। এতিয়া সেই অঞ্চলৰ মানুহবোৰ কি কি কামত নিয়োজিত তাৰ এক সমীক্ষা চলোৱা। সমগ্ৰ অঞ্চলটোৰ শ্রমিক জনসংখ্যাৰ অনুপাত উলিওৱা। এতিয়া অঞ্চলটোৰ বিভিন্ন উপ-ভাগৰ শ্রমিক-জনসংখ্যাৰ অনুপাত বেলেগ বেলেগ হোৱা কথাটো বিশ্লেষণ কৰা।
2. ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ তিনি/চাৰিটা দলক ৰাজ্য এখনৰ বেলেগ বেলেগ অঞ্চল দিয়া হওক। এটা অঞ্চলত যদি প্ৰধানতঃ ধান খেতি কৰা হয়, তেন্তে, আনটোত প্ৰধানতঃ নাৰিকলৰ বাগান কৰা হয়। আকৌ ধৰা হওক, তৃতীয়টো অঞ্চল উপকূলীয় আৰু সেইবাবে তাৰ প্ৰধান কাম হৈছে মাছ ধৰা। চতুৰ্থটো অঞ্চলত নদী আছে আৰু তাৰ পাৰত প্ৰচুৰ পৰিমাণে পশুপালন কৰা হয়। অঞ্চল কেইটাত কেনেধৰণৰ কৰ্মসংস্থান সৃষ্টি কৰিব পৰা যায়, ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ দল কেইটাক তাৰ ওপৰত প্ৰতিবেদন প্ৰস্তুত কৰিব দিয়া হওক।

3. স্থানীয় পুথিভঁৰাললৈ গৈ ভাৰত চৰকাৰৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত ‘Employment News’ নামৰ সাপ্তাহিক বাতৰি কাকতখন চোৱা। যোৱা দুমাহৰ প্ৰত্যেকটো সংখ্যা পঢ়া। দুমাহত সাতটা সংখ্যা পাবা। 25 টা বিজ্ঞাপন বাছি লোৱা আৰু তলত দেখুওৱাৰ দৰে এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰি খালী ঠাইবোৰ পূৰণ কৰা (তালিকাখন প্ৰয়োজন সাপেক্ষে সম্প্ৰসাৰিত কৰি লোৱা)। শ্ৰেণীকোঠাত কামসমূহৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।

বিষয়	বিজ্ঞাপন-1	বিজ্ঞাপন-2
1) কাৰ্যালয়ৰ নাম 2) বিভাগ/কোম্পানী 3) ব্যক্তিগত/চৰকাৰী/যৌথখণ্ড 4) পদবীৰ নাম 5) খণ্ড-প্ৰাথমিক/গৌণ/সেৱা 6) খালীপদৰ সংখ্যা 7) প্ৰয়োজনীয় অৰ্হতা		

4. তোমালোকে নিশ্চয় মন কৰিছা যে তোমালোক থকা ঠাইত চৰকাৰে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ কাম কৰিছে; উদাহৰণ স্বৰূপে, পথ নিৰ্মাণ, পুখুৰী চাফাই, স্কুলঘৰ, চিকিৎসালয় আৰু অন্যান্য চৰকাৰী কাৰ্যালয় নিৰ্মাণ, জলবোৰক বান্ধ নিৰ্মাণ, দুখীয়াৰ বাবে আবাস গৃহ নিৰ্মাণ ইত্যাদি। এনেধৰণৰ যিকোনো এটা কামৰ সমালোচনাত্মক প্ৰতিবেদন প্ৰস্তুত কৰা। প্ৰতিবেদনত সামৰি লোৱা বিষয়বোৰ এনেধৰণৰ হ’ব পাৰে— (i) কি ধৰণে কামটো চিনাক্ত কৰা হৈছিল (ii) মঞ্জুৰ কৰা ধনৰ পৰিমাণ (iii) স্থানীয় লোকৰ অবিহণা, যদিহে আছে (iv) শ্ৰমিকৰ সংখ্যা— পুৰুষ আৰু মহিলা (v) মজুৰি (vi) অঞ্চলটোত কামটো প্ৰকৃততে প্ৰয়োজনীয় আছিলনে আৰু যি আঁচনিৰ অধীনত কামটো কৰা হৈছে তাৰ ৰূপায়ণৰ সম্পৰ্কে অন্যান্য সমালোচনাত্মক মন্তব্য।
6. সম্প্ৰতি তোমালোকে নিশ্চয় মন কৰিছা যে পাহাৰীয়া আৰু শুকান অঞ্চলসমূহত বিভিন্ন স্বৈচ্ছাসেৱী সংগঠনেও কৰ্মসংস্থান সৃষ্টি কৰাত আগভাগ লৈছে। যদিহে তোমালোক থকা ঠাইত এনে প্ৰচেষ্টা দেখিছা, তেন্তে কামবোৰ চোৱা আৰু তাৰ এখন প্ৰতিবেদন প্ৰস্তুত কৰা।

প্ৰসঙ্গ (References)

CHADHA, G.K. and P.P. SAHU, 2002. ‘Post-reform Setbacks in Rural Employment : Issues that need further scrutiny’. Economic and Political Weekly, May 25, pp. 1998-2026.

- DESAI, S and M.B. Das, 2004. 'Is Employment Driving India's Growth Surge', Economic and Political Weekly, July 3, pp 3045-3051.
- GHOSE, AJIT K. 1999, 'Current Issues of Employment Policy in India'. Economic and Political Weekly, September, 4 pp. 2592-2608.
- HIRWAY, INDIRA, 2002. 'Employment and Unemployment Situation in 1990s : How Good are NSS Data; Economic and Political Weekly, May, 25, pp. 2027-2036.
- JACOB, PAUL, 1986, 'Concept of work' and estimates of 'workforce'– An appraisal of the treatment of activities relating to non-marketed output', Sarvekshana, Vol. IX, No. 4 April.
- KULSHRESHTHA, A.C., GULAB SINGH, ALOK KAR and R.L. MISHRA, 2000, 'Workforce in the Indian National Accounts Statistics', The Journal of Income and Wealth, Vol. 22, No. 2, July, pp. 3-39.
- PRADHAN B.K. and M.R. SALUJA, 1996, 'Labour Statistics in India : A Review' Margin, July, September, Vol. 28, Number 4, pp. 319-347.
- RATH, NILAKANTA, 2001, 'Data on Employment, Unemployment and Education : Where to go from here?' Economic and Political weekly, June, 9, pp. 2081-2087.
- SUNDARAM, K. 2001, 'Employment-Unemployment Situation in the Nineties : Some Results from NSS 55th Round Survey'. Economic and Political Weekly, March 17, pp. 931-940.
- SUNDARAM, K. 2001, 'Employment and Poverty in 1990's : Further Results from NSS 55th Round Employment-Unemployment Survey, 1999-2000'. Economic and Political Weekly, August II, pp. 3039-3049.
- VISARIA, PRAVIN, 1996, 'Structure of the Indian Workforce, 1961-1994' The Indian Journal of Labour Economics, Vol. 39, o. 4, pp. 725-740.

চৰকাৰী প্ৰতিবেদন (Government Reports)

- Annual Reports, 32mary Census Abstract, Registrar General of Census Operations, Ministry of Home Affairs, Government of India, Delhi.
- Economic Survey, Ministry of Finance, Government of India.
- Reports of Employment and Unemployment Situation in India, Ministry of Statistics and Planning, Government of India.

ৱেবচাইট (Websites)

- www.censusofindia.nic.in
- www.mspi.nic.in

